

Araşdırma

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 100

Milli tərəqqi yolunun cığırdaşı - Nəsim bəy Yusifbəyli

12.05.2018.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2018-ci il "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli" elan edilib. Bu, Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə böyük ehtiramdır. Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın dövlətçilik tarixində özünəməxsus dəyərlər miras qoydu. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev həmişə bu dəyərləri yüksək dəyərləndirirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin dövlət quruculuğu siyasəti daim dərin araşdırma mövzularından biri kimi diqqəti cəlb edib. Cümhuriyyətin liderlərindən biri, Azərbaycanın dördüncü hökumətinə başçılıq etmiş, eyni zamanda, daxili işlər naziri vəzifəsini icra etmiş Nəsim bəy Yusifbəyli ilə bağlı tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Respublika Veteranlar Təşkilatının şöbə müdiri, ehtiyatda olan polkovnik Lətif Babayevin məqaləsində azərbaycançılığın inkişafında xidməti olan milli ziyalı və ictimai-siyasi və dövlət xadiminin ömür yolu və fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat verilir.

AZƏRTAC arxiv materialları əsasında hazırlanan məqaləni təqdim edir.

"Öz dövlətinizin milli bayrağı altında keçmiş olduğunuz bir sənəlik azad və zəhmətli həyatınız Azərbaycanın böylə tarixi bir günü olduğunu Sizə sözdən artıq izah edir. Siz çariz-

min ən ağır tarixini keçirmişsiniz. O sizin ən gözəl həyatınızı, mədəniyyət və müqəddəs əməllərinizi ayaqları altında tapdemiş və məhv etmək istəmişdir. Biz hər bir hüquqdan və mədəni tərəqqiyatdan və ən ibtidai siyasətdən belə məhrum olmuşuq. Bizim gözəl arzularımız qəti surətdə əzilir və ayaqlar altına alınır. Sizin nəzərlərinizdən bolşevik hərəc-mərcliyi, onun o məbus dövrü keçmişdir... Bu bir il sənə ərz müddətində biz yorulmadan işlədik və bu işlədiyimiz ilə dövlətimizi möhkəmləndirərək, cəmaətimizin aşağı sinfinə milli dövlət təşkili hissini düşündürdük və göstərdik ki, cəmaət və millət məbuslarının getdikləri yolu doğru və xalqın azad fikir və məsləkidir... Azərbaycanın vətəndaşları! Təhlükə və təhdid hələ dəf olunmamışdır. Bizim üzərimizə qara buludlar gəlməkdədir. Bizim daxil-dəki hərəkatımız, nizam və asayişimiz təmin edilərsə, istiqaliliyyətimizi təhdid edən qüvvələrə yol verməz və rahat və azad yaşamağa malik olarız”.

Nəsim bəy Yusifbəyli 1919-cu il mayın 28-də Cümhuriyyətin yaradılmasının birinci ildönümü münasibətilə hökumət adından Azərbaycan vətəndaşlarına müraciət edəndə artıq iki aya yaxın idi ki, Cümhuriyyətin dördüncü hökumət kabinəsinin sədri idi. Onun kimi millət fədailərinin işıqlı zəkasına, tükənməz enerjisinə və dəyanətinə əsaslanan qədim məmləkət tarixinin ən şərəfli dövrlərindən birini yaşamaqda, müstəqilliyini qorumaq naminə oğullarının göstərdikləri fədakarlıqlara şahid olmaqda idi.

Otuz səkkiz yaşlı Nəsim bəy Fətəli xan Xoyski kimi şəxsiyyətdən sonra ikinci dövlət xadimi idi ki, belə yüksək etimad göstərilmişdi. Əlbəttə, Nəsim bəyin keçdiyi həyat yolu ona belə yüksək etimad göstərilməsi üçün ən yaxşı zəmanət idi. Övvəla qeyd edək ki, artıq 17 ildən bəri ölkənin siyasi səhnə-

sindən düşməyən bu insanın əhali arasında kifayət qədər hörməti vardı. Eyni zamanda, o, müxtəlif zümrələri və qüvvələri təmsil edən Azərbaycan parlamentində çox böyük nüfuz sahibi sayılırdı. Xüsusilə bu ali orqanda Azərbaycanın nicatı yolunda çalışan vətənpərvərlər Nəsim bəyi inandıqları liderlərdən biri hesab edir, milli ideyalara sədaqətinə, qətiyyətinə, idarəçilik təcrübəsinə (artıq həmin dövrə qədər N.Yusifbəyli müstəqil Zaqafqaziya Respublikası hökumətində tutduğu maarif naziri vəzifəsi də daxil olmaqla, dörd dəfə nazir portfeli daşımışdı) və yüksək intellektinə güvənirdilər. Bu keyfiyyətlərə geniş dünyagörüşü, erudisiya və möhkəm xarakteri də əlavə etsək son dərəcə gərgin bir durumda Azərbaycanda idarəçiliyin niyə məhz ona həvalə edildiyinə bir daha aydınlıq gətirmiş olarıq.

Nəsim bəy Yusif oğlu Yusifbəyli 1881-ci ildə Gəncədə anadan olub. Atası şəhərin maarifpərvər ziyalılarından idi. Orta təhsilini Gəncə klassik gimnaziyasında başa vurduqdan sonra 1902-ci ildə Odessa Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olub, birinci rus inqilabı ərəfəsində siyasi fəaliyyətə başlayıb. O, universitetdə azərbaycanlı tələbələr tərəfindən yaradılan "Həmyerlilər" təşkilatının rəhbərlərindən biri idi. O, bu təşkilatda Nəriman Nərimanov, Xosrov bəy Sultanov, Şahmalıyev qardaşları və sonralar Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayacaq başqa şəxslərlə birgə fəaliyyət göstərmiş. Yarandığı vaxt yalnız mədəni-maarifçilik məqsədləri güdcəyini bəyan edən bu təşkilat əvvəl həqiqətən də bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmiş. Ancaq bir qədər sonra onun istiqaməti tamamilə fərqlənməyə başlayır. "Həmyerlilər" universitetdə mövcud olan başqa siyasi təmayüllü təşkilatlar arasında ən fəallardan biri kimi böyük şöhrət qazanmış və xeyli tərəfdarlar toplaya bilmişdi. Tələbələrin getdikcə genişlənmə

inqilabi mübarizəsindən qorxuya düşən çar hökumətinin 1907-ci ildə müvəqqəti olaraq Odessa Universitetini bağlamasında sözsüz ki, Azərbaycan "Həmyerlilər" təşkilatının da rolu olmuşdu.

Tələbəlik həyatının başqa bir nəticəsi isə Nəsim bəyin Cənubi Qafqazda o dövrdə yetişmiş böyük bir inqilabçılar nəsli ilə tanışlığı, onların bir çoxu ilə yaxın əlaqələr yaratması idi. Öz millətlərinin həyatında bu və ya başqa şəkildə iştirak edəcək həmin şəxsiyyətləri onda ümumi bir ideya - çarizm üsul-idarəsinin aradan qaldırılması birləşdirirdi. Sonra isə yollar ayrılacaqdı. Yoxsulluq ucubundan Nəsim bəy Yusifbəyli ali məktəbi dördüncü kursdan tərک etməli olur. Çar hökuməti orqanlarının təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün Nəsim bəy müvəqqəti olaraq Krımın Bağçasaray şəhərinə köçüb və orada görkəmli ictimai-siyasi xadim İsmayıl bəy Qasıralının (1852-1914) redaktor olduğu "Tərcüman" qəzetində məqalələrlə çıxış etməyə başlayıb. O, İsmayıl bəyin qızı Şəfiqə Sultan xanım Qasıralı (1886-1975) ilə ailə həyatı qurub və bir müddət bu şəhərdə yaşayıb.

Nəsim bəy Yusifbəyli həmin illərdə Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərini Bağçasarayda tamaşaya qoyub, özü də əsas rollarda çıxış edib. "Tərcüman" qəzetinin 1907-ci il 13 yanvar tarixli nömrəsində Bağçasaray teatr həvəskarları tərəfindən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Dağılan tifaq" faciəsinin tamaşaya qoyulduğu, Nəcəf bəy rolunu Nəsim bəyin oynadığı xəbər verilir. Həmin qəzetin materialından aydın olur ki, Nəsim bəy o illərdə görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünas F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" və Hüseyn Əfəndi Qayıbovun (1837-1917) "Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əsərinə məcmuədir" əsərlərinin Bağçasarayda çap olunması

üçün çox çalışıb. N.Yusifbəyli XX əsr Azərbaycan-Kırım ədəbi-mədəni əlaqələrinin əsasını qoyan şəxsiyyətlərdən biridir.

Sonra qısa müddət Türkiyədə yaşayan Nəsim bəy 1908-ci ildə İstanbulda "Türk dərnişini"nin fəal üzvlərindən olub. Türkiyədən qayıtdıqdan sonra (1909) xeyriyyə cəmiyyətlərinin, mədəni-maarif tədbirlərinin fəal təşəbbüskarı və iştirakçısı, 1917-ci ildə isə Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasının təsisçilərindən biri olub. Nəsim bəy Yusifbəyli Xudadat bəy Məlikaslanovla bərabər Cümhuriyyət hökumətlərinin hamısında təmsil olunmuş yeganə şəxsiyyətdir. Nəsim bəy əvvəlki üç hökumət kabinetində nazir (1918-ci il mayın 28-dən 1919-cu il aprelin 14-dək), sonuncu iki kabinetdə isə Nazirlər Şurasının sədri (1919-cu il aprelin 14-dən 1920-ci il aprelin 1-dək) vəzifələrində çalışıb.

Bu qısa qeydlərdən göründüyü kimi, Nəsim bəy siyasi mübarizəyə ilk gənclik illərindən etibarən qoşulub, müxtəlif təşkilatların yaradılmasında və fəaliyyətində yaxından iştirakına görə imperiya orqanlarının nəzarət dairəsinə düşüb. Hələ kifayət qədər formalaşmamış siyasi baxışlarını sonralar Rusiyada və dünyada baş verən proseslərin təcrübəsini öyrənmək və onların təsiri altında təkmilləşdirməklə gənc Nəsim bəy yetkin bir siyasətçiyə çevriləcək, Azərbaycan milli mücadiləsinin məqsəd və məramını düzgün müəyyənləşdirən ilk ziyalılar nəslinə mənsub olanların ön cərgəsində duracaqdı. Hələlik isə o, çar üsul-idarəsinin təzyiq və təqiblərini "dadmaqda", iqtisadi çətinliklər məngənəsində ola-ola Vətəninin işıqlı gələcəyi barəsində düşünərək qızgın siyasi mübarizə aparmaqda idi.

Həmin illərdə Türkiyə mühitindəki "türkçülük" məfhumu altında ötən əsrin sonlarından başlayaraq təşəkkül tapmış milli

oyanış və dirçəliş təmayülləri geniş tərəfdarlar toplamaqda, çağdaş ideyaların milli təfəkkür süzgəcindən keçirilərək həyata tətbiqi yolları araşdırılmaqda idi. Türkçülüynün təməl daşlarını qoyanların zəngin mənəvi irsinə dayaqlanaraq, onu elmi-nəzəri baxımdan sistemləşdirən və milli özünüdərək səviyyəsinə yüksəldən Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Ziya Göyalt, İsmayıl bəy Qasıralı kimi şəxsiyyətlər Nəsb bəyin də dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərmişdilər. Avropaya daha yaxın olan Türkiyə mühiti, - bu ölkənin qayna-yıb-daşan siyasi həyatında qısa müddət olmasına baxmayaraq, - onun gələcək dövlət adamı kimi yetişməsində əvəzsiz rol oynamışdı. Nəsb bəyi milli tərəqqi yolunun bayraqdarları sırasına çıxaracaq fəaliyyətinin düzgün istiqamətləndirilməsində həm də o dövrdə qazandığı təcrübənin rolu və köməyi olmuşdu.

1909-cu ildə İstanbuldan doğma Gəncəyə qayıdan Nəsb bəyin dövrünün aparıcı çağdaş ideyalarına bələdliyi, siyasətdən baş çıxarması mətbu çıxışlarında və siyasi baxışlarında öz əksini daha dolğun şəkildə tapmağa başlamışdı. Rusiya xalqlarının müstəbid rejimə qarşı birgə siyasi mübarizəsinin tez-gec başqa ideyalar, o cümlədən milli azadlıq uğrunda mübarizəyə çevriləcəyini ilk sezən ziyalılardan biri kimi o, müxtəlif cəmiyyət və təşkilatların imkanlarından maksimum istifadə ilə sinfi mübarizə xəttini tədricən milli mübarizə xəttinə gətirəcək çiyindəşlarını müəyyənləşdirməyə çalışırdı.

Nəsb bəy, eyni zamanda, publisistika ilə məşğul idi. O, gah "Molla Nəsrəddin" satirik jurnalını müdafiə edən ziyalılardan cərgəsinə qoşulur və ziyalıları milli oyanış yolunda böyük xidmətləri olan bu jurnalı haqsız hücumlardan qorumağa çağırır, gah M.F.Axundovun 100 illiyinə hazırlıqla əlaqədar mə-

qalə yazır, müxtəlif dairələrdə çıxışlar edir (“Tərcüman” qəzetində), keçirilən bir çox tədbirlərin təşəbbüskarlarından olurdu. Gah da o illərdə Gəncədə yaradılmış “Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”, “Müsəlmanlar içində maarif cəmiyyəti” və “Aktyorlar cəmiyyəti” kimi ictimai təşkilatların fəaliyyətində yaxından iştirak edirdi. Bütün bunlarla da kifayətlənməyən Nəsim bəy Yusifbəyli “Azərbaycan ədəbiyyat tarixi” adlı əsərinin ayrı-ayrı fəsillərinin yazılması ilə məşğul olmağa da vaxt tapırdı. Ancaq təəssüf ki, Nəsim bəyin çox böyük zəhmətinin nəticəsi olan bu qiymətli əsərin sonrakı taleyi bilinmir.

Ancaq geniş maarifçilik fəaliyyətinə baxmayaraq, onu daha çox siyasi mübarizə cəlb edirdi. O, yaxşı görürdü ki, müxtəlif siyasi cərəyan və təşkilatların çoxluğu şəraitində Azərbaycanın milli azadlığı uğrunda sonadək mübarizə aparmaq məqsədinə xidmət amalında olanlar son dərəcə azdır. Konkret milli ideyalar ümumi mübarizə şüarları arasında əriyib itir, bundan istifadə edən hakimiyyət də əsasən sosial məsələlərdə güzəştə getməklə xalqları başlıca məqsədlərindən yayındırmağa çalışır. Belə yanaşma “böyük rus” şovinizminin yeni formada dirçəldilməsi, milli azlıqların öz müqəddəratını təyin etməsi, özünün siyasi və ərazi idarəetmə formasına nail olması kimi hüquqların tapdalanması, xalqlar həbsxanasının saxlanması demək idi. 1917-ci ilin fevral-burjua inqilabı ərəfəsində bu təmayüllər daha açıq-aydın sezilməkdə, əksər qüvvələrin nə uğrunda mübarizə apardıqları, siyasi şüarların arxasında hansı məqsədlərin gizlədildiyi üzə çıxmaqda idi.

Belə bir durumda Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərliyi altında yaradılmış Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası Gəncədə fəaliyyətə başladı. Bu partiya ilk vaxtlar federativ Rusiya qurmaq və onun tərkibində Azərbaycana muxtariyyət verilməsi

uğrunda mübarizə aparırdı. Yeni partiya əhalini öz proqramı ilə tanış etmək üçün şəhərin Şah Abbas məscidinin həyətinə böyük mitinq təşkil edir. Bu mitinq “Yaşasın demokratik respublika!”, “Yaşasın Azərbaycan muxtariyyəti”, “Yaşasın Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası!” kimi tamamilə yeni şüarlar altında keçirilib və dünənə qədər çarizmin milli ucqar sayaraq yüz ildən bəri əsarət altında saxladığı bir məmləkətdə onun qurtuluşu naminə çarpışmağa qadir insanların olduğunu göstərmişdi (“Baku” qəzeti 12 aprel 1917-ci il, 80-ci sayı). Nəsim bəy bu insanların ən ön sırasında dayanmışdı və Gəncə siyasi mühitinin uzun müddət milli ideyaların mərkəzində olmasında onun danılmaz xidmətləri vardır.

Nağı bəy Şeyxzamanlı öz xatirələrində yazırdı: “Gəncəlilər milli mübarizəmizi Milli Komitənin rəhbərliyi altında davam etdirməkdə idi. Milli Komitə mübarizəmizi açıq və qapalı görünən məsələlər deyə iki hissəyə ayırmışdı. Açıq məsələləri Ələkbər bəy Rəfibəyli, gizli məsələləri isə Nəsim bəy Yusifbəyli idarə etməkdə idi”.

Milli Komitə adından N.Şeyxzamanlıni hərbi qüvvə göndərilməsi xahişi ilə Türkiyəyə yola salarkən Nəsim bəyin dedikləri bu dövlət adamının müstəqil Azərbaycanın yaşaması uğrunda necə əzmkarlıqla mübarizə apardığını və bu yolda heç bir güzəştə getmədiyini sübuta yetirir. O dövrdə yeni hökumətin bütün sahələrdə Türkiyə ilə yaxınlaşmasını az qala ona ilhaq edilməklə eyniləşdirən siyasətçilərdən fərqli olaraq Nəsim bəy bütün məhrumiyyətlərə baxmayaraq, Azərbaycanın tam müstəqilliyinin tərəfdarı idi: “Nağı, sən istiqlal Komitəsinin üzvüsən. Olub-keçənləri Osmanlı dövlətinə anlat və de ki, millətimiz müstəqil yaşamağı qarşısına məqsəd qoymuşdur və bu yolda hər cür fədakarlığı etmişdir. Azərbaycanın dördüçü bu

gün rusların hakimiyyətindən qurtarılmış vəziyyətdədir. Onlar zəif yerimiz olan hərbi gücümüzü qüvvətləndirsinlər. Bizə qardaş əli uzatsınlar, əlimizdən tutsunlar və istiqlalımızı elan etməmizə köməklik etsinlər. Ancaq, bizi özlərinə ilhaq etmək istəsələr, gəlməsinlər. Biz öz düşmənlərimizlə bir təhər hesablaşıb başımıza çarə qılarıq”.

Təbii ki, Türkiyə özünün ağır daxili durumuna və Osmanlı imperiyasının sarsılmasından istifadə edən xarici qüvvələrin onu tamamilə məhv etmək planlarına baxmayaraq, çətin gündə öz köməyini Azərbaycandan əsirgəmədi. Nuru Paşanın başçılığı altında yola salınmış hərbi qüvvəyə - Qafqaz İslam Ordusuna Şərqdə ilk demokratik Cümhuriyyətə hərtərəfli yardım göstərmək tapşırığı verildi. Ümumiyyətlə, tarixin müxtəlif dövrlərində daim qanı bir, soyu bir qardaşlarının harayına çatmış türklər növbəti dəfə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın müstəqil, sivil dövlət qurmasında təmənnəsiz iştirak etməklə öz missiyalarını layiqincə yerinə yetirdilər.

1917-ci ilin aprelində Bakıda çağırılan Qafqaz müsəlmanlarının qurultayındakı çıxışında N.Yusifbəyli Rusiyanın tərkibində Azərbaycana muxtariyyət verilməsini qəti şəkildə tələb etmişdi. Mayda isə o, Moskvada keçirilən Rusiya müsəlmanlarının qurultayının iştirakçısı olmuşdu. Bu qurultaydan sonra M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyası ilə Nəsim bəyin başçılıq etdiyi Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası birləşərək Müsavat adını aldı. Partiyanın Gəncə şöbəsinə Nəsim bəy rəhbərlik edirdi. Həmin il oktyabrın 26-dan 31-dək Bakıda keçirilən və siyasi mübarizənin tamamilə yeni mərhələyə qədəm qoyduğunun ilk dəfə bəyan olunduğu Müsavat partiyasının birinci qurultayında N.Yusifbəyli yaxından iştirak etmişdir. Qurultaydan sonra “Azərbaycana muxta-

riyyət" şüarı altında hərəkət bir qədər də genişlənmiş və tezliklə gələcək müstəqil respublikanın hər yerində ona tərəfdarlar çıxmışdır. Əlbəttə, Azərbaycan uğrunda mübarizəni sonadək aparmaq əzmində olan şəxslər, o cümlədən Nəsim bəy yaxşı bilirdilər ki, bu şüar müvəqqəti bir dövr üçün nəzərdə tutulub və hadisələrin sonrakı inkişaf mərhələsində onlar xalqın neçə on illərlə ürəyində gəzdirdiyi arzusunu açıq şəkildə ifadə edə biləcəklər. Hələlik çarizm üsul-idarəsinin dağıdılmasına baxmayaraq, laxlamış imperiya tam çökməmişdi və onu yeni şəkildə bərpa etməyə can atan müxtəlif qüvvələr manevr etməkdə, Rusiyanı öz keçmiş hüdudları daxilində saxlamaq üçün yollar axtarmaqda idilər.

1918-ci ilin fevralında Peterburqa getməkdən və Rusiya Müəssislər Məclisini tanımaqdan imtina edən Cənubi Qafqazdan olan deputatlar Tiflisdə Zaqafqaziya Seymi təşkil etdilər. Cəmi iki ay sonra - 1918-ci il aprelin 26-da Seym Zaqafqaziya Respublikası hökumətini yaratdı və keçmiş Rusiyanın bu mühüm bölgəsində hakimiyyətin idarə olunması sahəsində tamamilə yeni bir addım atıldı. Bu zaman Rusiyada hakimiyyəti zorakılıqla ələ keçirmiş bolşeviklərdən fərqli olaraq bu hökumət demokratik normalara uyğun qərarlar qəbul etməyə, Cənubi Qafqaz xalqlarının ümumi mənafeələrinin ifadəçisi olmağa çalışırdı. Nəsim bəy Yusifbəyli Seymin üzvü, yeni yaranmış müstəqil hökumətin maarif naziri idi. Bu həmin dövrə qədər əsasən maarifpərvər ziyalı və görkəmli bir siyasətçi kimi tanınan Nəsim bəyin ictimai dövlət xadimi kimi yetisməsinin başlanğıcı idi və sonrakı illər göstərdi ki, həmin addımın atılması idarəetmə təcrübəsinə yiyələnmək baxımından az əhəmiyyətli olmayıb.

Onun fəaliyyətinin ən böyük, ən yaddaqalan uğuru, ən müqəddəs günü, sözsüz ki, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasıdır. Nəsim bəy həmin günü yaxınlaşdırmaq üçün 17 il yorulmadan, usanmadan, təzyiq və təqiblərə dözərək mübarizə aparmışdı. Ona görə həmin müqəddəs günü o, çəkinmədən özünün günü, ömrünün ən xoşbəxt tarixi sayı bilərdi. Buna çiyindəşları kimi onun da haqqı çatırdı.

Nəsim bəyin Azərbaycan qarşısında saymaqla qurtarmayan böyük xidmətləri var. 1918-ci ilin mayında Tiflisdə öz müstəqilliyini bütün dünyaya çatdırmış Azərbaycan hökumətinin Gəncəyə köçürülməsi üçün Xosrov Paşa və Rüstəm bəy Şəfəbəyovla birlikdə Nəsim bəy oraya gedərək ilkin hazırlıq işlərinin aparılmasına nail olmuş və hökumətin köçürülməsi kimi mühüm missiyanı uğurla yerinə yetirilməsinə rəhbərlik etmişdi.

1919-cu il aprelin 14-də N.Yusifbəyli Azərbaycanın yeni hökumətinin bəyannaməsini parlament üzvlərinə çatdıraraq bildirmişdi: "Sizin iradənizlə mənim tərəfimdən təşkil edilmiş hökumət üzərinə qoyulan məsuliyyəti yaxşı dərk edir. Öz müstəqilliklərini elan etmiş azərbaycanlılar bu qısa müddət ərzində öz dostları və düşmənləri qarşısında müstəqilliyə layiq millət olduqlarını göstərdilər. Azərbaycanın vəziyyəti günbəgün möhkəmlənir və indi o, iki ay əvvəlkindən daha möhkəmlənmiş vəziyyətdədir... Ancaq müstəqilliklə bərabər qarşımızda heç də az əhəmiyyətli olmayan başqa vəzifələr də durur ki, onların tezliklə həll edilməsini hökumət özünün təxirəsalınmaz və müqəddəs borcu hesab edir. Belə məsələlərdən biri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasıdır. Sizə məlumdur ki, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Lənkəran qəzası hələ də yad əllərdədir. Yüz minə yaxın

vətəndaşımız hər an təhlükələrə, təhqirlərə və təzyiqlərə məruz qalır”.

Nəsib bəy çox doğru olaraq başlıca diqqəti müstəqil Azərbaycanın bütün ərazisində hakimiyyətin bərqərar olunmasına yönəldir və bu məsələnin uğurlu həlli üçün hökumətin ən qəti tədbirlər görəcəyini elan edirdi. Sonrakı aylarda Lənkəran qəzasına general-mayor Həbib bəy Səlimov kimi təcrübəli və cəsur bir sərkərdənin başçılığı altında qoşun göndərilməsi, həmin qəzada oyuncaq Muğan respublikasının aradan qaldırılması və yerli idarəçiliyin tam nəzarətə götürülməsi yeni hökumət sədrinin gənc dövlətin möhkəmləndirilməsi üçün tam qətiyyətlə hərəkət etdiyindən xəbər verirdi. Mühüm addımların atılmasında bundan sonra da əzmkarlıq və qətiyyət nümayiş etdiriləcəyinə kimsədə şübhə qala bilməzdi. Eyni fikirləri Dağıstanda gedən proseslərə münasibətə də aid etmək mümkündür. Dağıstanın müstəqil yaşamasının, “qırmızı Rusiya” ilə Azərbaycan arasında bir sədd olmasının vacibliyini nəzərə alan hökumət sədri orada tökülən qanlara həmin bölgədə yaşayan əhalinin böyük əksəriyyətinin milli mənsubiyyətinə görə etirazını bildirməklə yanaşı, məsələyə yalnız dini və etnik yaxınlıq baxımından qiymət verməklə qalmır, Dağıstan və Azərbaycan respublikalarının ortaq strateji maraqlarını mühüm amil kimi dəyərləndirirdi: “Dağlı respublikası azərbaycanlılar üçün ikinci vətəndir, necə ki, Azərbaycan onlar üçün. Sizə məlumdur ki, Denikinın ordusu Şimali Qafqaza dolmuşdur və yenidən dağıstanlıları və bizi əsarət altına almaq üçün Dağıstanın qarlı zirvələrini qana qərq etmişdir. Ancaq bu, o qədər də asan olmamışdır. Könüllü ordunun zalımlarına dağlı qartalların verdiyi dərs bunu təsdiq edir. Qoy,

bizim qeyrətli dağlı qardaşlarımız şübhə etməsinlər ki, biz həmişə onlarla yığ”.

Ölkənin yaxın sərhədlərində baş vermiş hadisələrə xüsusi diqqət yetirilməsi təsadüfi deyildi. Çünki Azərbaycanın şimalında yaranmış təhlükəli vəziyyət sərhədlərin müdafiəsinin təşkili üçün təcili tədbirlər görülməsini və general Denikinini niyyətləri barədə xarici dövlətlərin xəbərdar olunmasını tələb edirdi. Əks halda, Dağıstanda öz planlarını reallaşdıran Denikin Kənüllü ordusunu Azərbaycana yeridə, ölkənin müstəqilliyini ciddi təhlükə altında qoya bilərdi.

N. Yusifbəyli dördüncü hökumətdə, həmçinin daxili işlər naziri vəzifəsini yerinə yetirirdi. Hökumət sədrinin, eyni zamanda, mühüm bir sahənin rəhbəri təyin olunması hər şeydən əvvəl ölkənin mövcud vəziyyəti ilə əlaqədar idi. 1919-cu ilin aprelindən sonrakı dövrdə ölkə daxilində hakimiyyətin dayaqlarının hərtərəfli möhkəmləndirilməsi ilə vəziyyətin tam sabitləşdirilməsi kursunun götürülməsi sədrin həm də daxili işlər naziri postunu tutması zəruriyyətini doğurmuşdu. Dördüncü hökumətin fəaliyyət göstərdiyi çox qısa müddətdə aydınlaşdı ki, həm strateji istiqamətin müəyyənləşdirilməsində, həm də qeyd olunan təyinatda səhvə yol verilməyib, əksinə, düzgün və düşünülmüş addımlar atılıb.

Nəsim bəy dövlətə, onun müstəqilliyinə və vətəndaşlarının təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş əməlin kim tərəfindən törədilməsindən asılı olmayaraq, təcili və qəti tədbirlər görməsinin tərəfdarı idi. 1919-cu il aprelin 1-də ona müraciətlə ingilis əsgərlərinin özbaşına hərəkətləri barədə şikayət edən bir qrup Bakı sakini müvafiq ölçü götürülməsini tələb edirlər. Onlar ingilislərin sərxoşluq etməsindən, teatrda və kinoda çaxır içib, siqaret çəkmələrindən, qadınlara sataşmalarından şikayətlənir,

“məgər mədəni xalq budur?”, - deyə soruşurlar. Təcili surətdə tədbir görən daxili işlər naziri Nəsim bəy Yusifbəyli ingilis komandanlığına müraciət edərək günahkarların cəzalandırılmasına nail olur.

Ölkə daxilində sabitlik yaranmasına, bir sıra ərazilərdə hakimiyyətin tam bərpa olunmasına baxmayaraq, koalisiyalı əsaslarda formalaşdırılmış hökumət öz fəaliyyəti ilə əlaqədar bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmışdı. Hökumətin təşkilində iştirak etmiş bir sıra parlament firqələri müəyyən şərtlər irəli sürür, kabinetin tərkibində öz mənafeələrinə uyğun dəyişikliklərə nail olmağa çalışırdılar. Bu isə hökumətdaxili mübarizələrin kəskinləşməsinə və nəticə etibarilə qarşıya qoyulan vəzifələrin tam uğurla həyata keçirilməsinə maneçilik göstərirdi. Məhz belə bir durumda Nəsim bəy Yusifbəyli 1919-cu il sentyabrın 18-də kabinetin rəhbəri kimi parlament sədrinə məktub yazıb hökumətin sosialist və “Əhrar” firqələrinin hökumətə etibarını müəyyən şərtlərlə bağladıqları üçün istefa verdiyini bildirir. Bu, ciddi xəbərdarlıq idi və mövcud vəziyyətdən çıxış yolu axtarılması üçün təcili tədbirlər görülməsini tələb edirdi. Baş daxili münaqişələrə qarışan hökumətin lazımı səmərə ilə işləyə bilməyəcəyi aydın idi. Bütün bunları nəzərə alan parlament sədri sentyabrın 22-də parlament firqələrinin razılığı əsasında Nəsim bəy Yusifbəyliyə yeni kabinet yaratmaq təklifi ilə müraciət edir. Bu təklif müəyyən müddətdən sonra qəbul olunur və Azərbaycanın beşinci - sonuncu Nazirlər Şurasının tərkibinə kimlərin daxil edilməsi üçün açıq-qapalı müzakirələr başlayır. Nəsim bəy Yusifbəyli oktyabrın sonlarında parlament sədrinə müraciətlə əsas partiyaların (Müsavət, İttihad partiyası və bitərəflər) platforması əsasında hökumət təşkil etməyi xahiş edir (“Azərbaycan” qəzeti 1919-cu il 30 oktyabr).

1919-cu il noyabrın 16-da yeni hökumətin təqribi tərkibi “Azərbaycan” qəzetində dərc olunur. Yeni hökumətin fəaliyyətə başlaması Nəsim bəyə hökumətin təşkili ilə bağlı müraciətdən yalnız üç ay sonra mümkün oldu. Bu müddətdə isə təbii ki, Azərbaycan hökumətsiz qalmamışdı. Cümhuriyyətin dördüncü hökuməti 1919-cu ilin dekabrın 22-dək üzərinə düşən funksiyaları yerinə yetirdi.

“Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 7 oktyabr tarixli sayında yazılmışdı: “1919-cu il oktyabrın 5-də Amerika hökumətinin Zaqafqaziyadakı komissarı, general Harbord 18 nəfər missiya üzvü, 3 general, dövlət həyatının bütün məsələləri üzrə 15 nəfər mütəxəssislə Bakıya gəlib. O, Nəsim bəy Yusifbəyli ilə siyasi məsələlərlə bağlı xeyli söhbət aparıb və Azərbaycanda yaradılmış qayda-qanundan razı qaldığını, Amerika ilə Azərbaycan arasındakı mövcud ixtilafın tezliklə aradan qaldırılması zərurətindən danışmış”.

1919-cu il dekabrın 22-də yeni hökumətin bəyannaməsini parlamentdə elan edən Nəsim bəy Yusifbəyli ötən müddətdə dördüncü hökumətin gördüyü işlərin başlıca yekunlarını və qarşıda duran ən mühüm vəzifələri belə səciyyələndirmişdi: “Sizə məlumdur ki, vətənimizin böyük hissəsi yad əllərdə idi. Lənkəran qəzası bizim tərəfimizdən azad edilmişdir... İkinci məsələ Qarabağ məsələsidir. Qarabağ haqqında danışarkən biz dörd qəzanı nəzərdə tuturuq. Son vaxtlar müxtəlif intriqaqlarla və fəsadlarla Zəngəzur qəzasının Qarabağdan kənarında yerləşməsinə sübut etmək istəyirlər. Yüz və min illərdir ki, Zəngəzur Qarabağın tərkib hissəsidir, Qarabağ isə Azərbaycanın ürəyidir, buna görə də aydındır ki, bu fəsadlardan bir şey çıxmayacaq. İndi Qarabağın üçdəikisi bizim əlimizdədir, Zəngəzur qəzasının yarısı isə qiyamçıların

əlindədir. Bizə deyirlər ki, ola bilər, burada da məsələni sülhlə həll etmək olar və böyük dövlətlərin nümayəndələri bunun tərəfdarıdır. Biz sülhün əleyhinə deyilik. Biz, ümumiyyətlə, bütün məsələlərin həllində sülhü vasitə seçmişik. Buna görə də gözləməyə hazırıq, təki məsələ sülhlə həll edilsin... Üçüncü məsələ Şərur-Naxçıvan məsələsidir, yaxud əhalisinin əsas hissəsini azərbaycanlılar təşkil edən İrəvan quberniyasının bir hissəsinin məsələsi. Cəsur naxçıvanlılar, şərurlular, vedibasarlular özləri bu məsələni həll ediblər. Onlar öz həyatları, ailələri ilə risk edərək özləri qalxıb torpaqlarını azad edib və vətənlə qovuşub və bununla hökumətin işini asanlaşdırıblar”.

Məhz Nəsim bəy kimi görkəmli dövlət xadimlərinin hər-tərəfli düşünülmüş siyasət yeritmələrinin nəticəsi idi ki, 1920-ci il yanvarın 11-də müstəqil Azərbaycanın həyatında ən əlamətdar günlərdən biri barədə əhaliyə böyük təntənə ilə məlumat vermək mümkün oldu. Həmin gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Avropa dövlətləri tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması barədə memorandumu elan olundu. Memorandumda deyilirdi: “Azərbaycan hökuməti və xalqı nəhəng dövlətlər tərəfindən Azərbaycan xalqının müstəqilliyinin tanınması və bununla onun beynəlxalq hüququn bir hissəsinə çevrilməsi faktını dərin məmnunluqla qarşıladılar... Ancaq Azərbaycan xalqının azad və müstəqil mövcudluğunun təmin edilməsi üçün zəruri tədbirlər görülməsə onun bütün əməyi və verdiyi qurbanlar nəticəsiz qala bilər”.

Daxili işlər naziri vəzifəsini icra etdiyi dövrdə Nəsim bəy respublikada daxili sabitliyin yaradılması üçün bolşeviklərin törətdiyi təxribatların qarşısının alınmasının başlıca məsələlərdən olduğunu dəfələrlə vurğulamış, bu sahədə xeyli işlər görülməsinə nail olmuşdu. Onun həmin aylarda hərbi nazirə və yerli

hakimiyyəti təmsil edən qubernatorlara, digər dövlət məmurlarına yazdığı məktublar, nazirlik adından göndərdiyi teleqramlar və Dövlət Müdafiə Komitəsinin iclaslarında bu müstəsna səlahiyyətlərə malik qurumun sədri kimi etdiyi çıxışlar bolşevik təhlükəsinə qarşı necə geniş iş aparıldığını əyani surətdə təsdiqləyir. Bu tarixi faktlar barəsində təfərrüatlara varmır, yalnız belə bir cəhəti vurğulayırıq ki, 1920-ci il aprelin 27-də xəyanət yolu ilə hakimiyyəti ələ alan bolşeviklərin birinci növbədə Fətəli xanı və Nəsim bəyi axtarıb sui-qəsd yolu ilə aradan götürmələrində hər iki şəxsin onlara qarşı amansızlıqla mübarizə aparmasının xüsusi rolu olmuşdu. Bolşeviklər bu "xidmətləri" unuda bilməzdilər və Nəsim bəyi öldürmək üçün başqaları kimi haqqında xüsusi qovluqlar yaradaraq düşmən olduğunu sübuta yetirməyə də ehtiyac yox idi.

Nəsim bəy Yusifbəyli məhkəmə qarşısında dayanmadı, Azərbaycanın müstəqilliyinə, xalqın həqiqi hakimiyyətinə qəsb etmiş bolşeviklərin buna cəsarəti çatmadı, onu qatil əli ilə qətlə yetirdilər. Çünki yaxşı bilirdilər ki, Nəsim bəyin təkcə Gəncəbasarda yüz minlərlə tərəfdarı vardı. "Millətə azadlıq və müstəqilliyin nə olduğunu daddıranlar"ın ön cərgəsində olmuş bu şəxsiyyəti asanlıqla susdurmaq mümkün deyildi. Ona görə də çarə yalnız muzdlu qatilə qalırdı.

Qəlbi böyük əməllərlə çarpan, milli tariximizin ən şanlı səhifələrindən birinin yazılmasında ilk təşəbbüskarlardan və təşkilatçılardan olan, Vətən təəssübünü hər şeydən üstün tutan Nəsim bəyin ömrü yarımçıq qaldı. Cümhuriyyətin süqutundan dərhal sonra onunla haqq-hesab çəkməyə tələsən qanlı rejim Nəsim bəyi aradan götürmək üçün muzdlu qatil göndərdi. Çevrilişdən cəmi bir neçə gün keçmiş, 1920-ci il mayında Azərbaycanın hökumətinin başçısı Nəsim bəy Yusifbəyli

Kürdəmir qəzasında Yevlaxın Qarxunlu kəndindən olan quldur Əşrəfin yaxın adamları tərəfindən qətlə yetirildi. Nəsim bəyin ölümü aprelin 27-də tarixi bir seçim qarşısında qaldığını yetərincə qiymətləndirməyənlər üçün ilk ciddi xəbərdarlıq oldu. Onlar hansı qüvvə ilə qarşılaşdıqlarını aydın başa düşdülər. Ancaq artıq gec idi. Terror və kütləvi cəza məşını hərəkətə gətirilmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyət ideyalarının unudurulacağı günədək düşünüən başlardan məhrum olunmalı idi. Amansız rejimin belə qurbanlarından biri də Nəsim bəyin böyük qardaşı Həmid bəy Yusif bəy oğlu oldu.

Vətəni, milləti canından artıq sevən, milli ideallara həqiqi sədaqətlə xidmət göstərən Yusifbəlilər nəslinin digər nümayəndələri barəsində yəqin ki, gələcəkdə tədqiqatçılar öz sözlərini deyəcəklər. Bu, həm də bizim hər birimizin müqəddəs borcudur. Doğma Azərbaycanı tərəqqi və inkişaf yoluna çıxarmış böyük insanlar qarşısındakı hələlik lazımınca ödəyə bilmədiyimiz mənəvi borcdur. Siyasət və dövlət nəhəngi olmuş Nəsim bəy kimi əvəzsiz şəxsiyyətlərimizin həyatı və fəaliyyəti barədə xalqa ən kiçik təfərrüatlarınadək bütün həqiqətlər çatdırılmayınca, onların bizlərə necə böyük və tükənməz irs qoyub getdikləri məktəb yaşlı uşaqlarımızdan tutmuş ahıllarımızadək hər kəsə məlum olmayınca bu borc yerinə yetirilmiş sayıla bilməz.

Lətif Şüküroğlu

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru